

“ПАДАРКУШ” ДРАМАСИДА ЖАДИД ҒОЯЛАРИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Қўчқорова Марҳабо Худойбергеновна,

филология фанлари доктори

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольлори институти

етакчи илмий ходими

Аннотация: *Мазкур мақолада Жадид маърифатпарварларининг драма яратишдан асл мақсади ва Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” миллий фожиасидаги жадид ғояларининг бадиий талқини таҳлил этилди.*

Калит сўзлар: *ўзбек жадидчилик ҳаракати, драма, Падаркуш, миллий фожиавий асар.*

Ўзбек жадид драматургияси ва театри тарихини тадқиқ этган олимлар бу соҳадаги адабий тажрибалар XX асрнинг 10-йилларида бошланганини қайд этишади¹. Олимлар ўзбек адабиётида сахна учун мўлжаллаб ёзилган драматик жанрлар (драма, трагедия, комедия) аввало, халқ театри санъати, сўнгра, рус драматургияси ва театри, татар драматургияси ва театри, озарбайжон драматургияси ва театри таъсирида шаклланганини эътироф этишиб, илмий-назарий аспектда тадқиқ қилишган. Жадид маърифатпарварлари учун драматургия оддий халқ билан яқиндан муносабат ўрнатиш, яқинлашиш, халқнинг онгини очиш, жамиятда авж олган диний бидъатлар ва хурофотлардан қутилиш, илмсизлик ортидан авж олаётган жоҳилликлар, исрофгарчиликлар, маънавий-ахлоқий бузуқиликлар учун кўзгу бўлмоғи лозим эди. Жадидлар ўзларининг илм-маърифат ўрганиш, тараққийпарвар, онги очик инсон бўлиш ҳақидаги ғояларини драматургия жанрлари орқали бадиий ифодалаб, ҳатто ўзлари режессёр, актёр бўлиб, сахналаштириб, оммага намоиш қилишди. Туркистонда миллий ўзбек драматургияси ва миллий театр пойдеворини қўйишда жадид маърифатпарварлари Маҳмудхўжа Бехбудий,

¹ Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 320 б;

Мунаввар қори Абдурашидхонов, Фитрат, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Абдулла Бадрий, Ҳожи Муъин, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби ижодкорлар катта роль ўйнади. Жадидлар “Театр” санъатига “Нажот йўли” деб қарашди. Шунинг учун ҳам, улар “Турон” труппасини тузиб, ҳатто унинг низомини ҳам яратишди. Бу ўринда адабиётшунос С.Аҳмаднинг “Миллатпаноҳ” номли мақоласидаги қуйидаги узинтига эътибор қаратамиз: “1913 йил июнь-июль ойларида “Турон” труппаси ўзининг норасмий спектаклини кўрсатади. Труппанинг ташкилий ва тарғибот ишларига Мунаввар қори фаол аралашади, Хусусан, кўрсатилган томоша ҳақида маълумот беради: “... шаҳар боғининг ёзлик театрусида бир мартаба инспектакл қўйиб, юз сўмга яқин фойда қилди, бунинг устига ушбу августнинг 8 кунини рамазон муносабатила, Шайх Ҳованд Таҳур боғида биринчи мартаба “Томоша кечаси” ясалди, ушбу тошоша кечасининг даромад ва буромади ушбу тариқа бўлди: сотилган билетлардан 1387 сўм 54 тийин...” (Мунаввар қори ушбу воқеани Татаристонда босилган “Қуёш” газетасининг 1913 йил, декабр сонидан эълон қилган. – таъкид. С.А.) Мунаввар қори ва дўстларининг шу тариқа “ҳеч кимнинг шикоят ва ҳақоратига қулоқ солмай қилган сайъ ва ҳаракатлари” жамиятга ҳам, халққа ҳам ... жиҳатдан фойдалар келтиради”. Ана шу маънавий фойда туфайли ёш тараққийпарварлар, жумладан, буюк инсон Мунаввар қори “Мусулмон драма санъати ҳаваскорлари жамияти “Турон”ни чор ҳукуматида расмий тан олдиришга эришдилар. Ҳукумат труппа низоми билан. “Турон” труппаси ва жамиятининг низомида (уставида) қуйидаги тартибда баён қилинган:

“А) Халқ орасида жиддий ва сахна ишига ҳамда хайрияга муҳаббат уйғотиш.

Б) Халқ учун спектакль қўйиб, соғлом томоша кўрсатиш.

В) Туркистон ўлкаси ҳудудида яшовчи муҳтож мусулмонларга моддий ёрдам бериб, маънавий ва моддий жиҳатини яхшилаш”². Низомда белгиланганидек, жади́длар драматик асарлар ярати́б, уни халққа сахналаштириб, намоиш этиш орқали уларнинг қалбида драматик жанрга, театрға муҳаббат уйғотишни, театрдан тушган маблағларни хайрия ишларига жалб этишни режалаштиришади. Шунингдек, жади́д драматурглари халққа профессионал қалам билан ёзилган бадиий жиҳатдан соғлом адабий асарларни сахнага қўйишни мўлжаллашади. Театрдан тушган маблағларни режали тарзда кам таъминланган ижтимоий қатламга эҳсон қилиш, уларнинг моддий ва маънавий таъминотини яхшилашни назарда тутишади.

Жади́д драматургияси ва театрининг шаклланишига улкан ҳисса қўшган драматурглар (Бехбудий ва бошқалар) ўзлари ҳам “Театр нима?”, “Театр хақида” сингари адабий танқидий мақолалар ҳам ёзишди. Уларнинг нега драматургия жанрига қўл ургани, театрлаштирилган сахналарни томошабинларга тақдим этишдан қўзлаган мақсадлари ва ниятлари айнан ёзилган мақолаларда акс этган. Жумладан, Махмудхўжа Бехбудий “Теётр надур?” мақоласида шундай ёзади: “Теётр надур? Жавобиға теётр ибратномадур, теётр ваъзхонадур, теётр таъзир адабидир. Теётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда қўзлуклар кўруб, кар-кулоқсизлар эшитиб, асарланур. Хулоса, теётр ваъз ва танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабих ва зарарини аёнан кўрсатгувчидир”³. Демак, Бехбудий ҳазратлари “Театр”ни “Кўзгу, “Ибратнома”, “Ваъзхона”, “Одоб берувчи” восита деб таърифлайди. Жади́д драматургиясини тадқиқ этган адабиётшунос Ш.Ризаев таъбири билан айтсак, “Миллатни маърифат нури билан уйғотиб, озодлик ва тараққиёт тантанасини орзулаган жади́д зиёлилар маслак йўлидаги буюк амаллардан бири театр деб, тушундилар ва шу

² Аҳмад С. Миллатпаноҳ / Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Мен сендамен... – Тошкент: Инфо капитал групп, 2023. – Б. 42.

³ Бехбудий М. Теётр надур? / Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б. 150.

йўлда саъй ҳаракат бошлаб, қисқа бир муддатда ғоят шоён самараларга етишдилар”⁴.

Маълумки, илк ўзбек драмаси Маҳмудхўжа Бехбудий номи билан боғлиқ. Адибнинг “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг холи (Туркистон маишати ҳаётидан олинган ибратнома)” (1911 йил) асари ўзбек драматургиясининг илк намунаси ҳисобланади. Мазкур драма жами 3 парда тўрт манзарали, миллий биринчи фожиавий асардир. Трагедияда Бой, Тошмурод (бойнинг ўғли, 15-17 яшар), Домулла (янги фикрли мулла, 30-40 яшар), Зиёли (миллатчи мусулмон), Хайрулло (Бойнинг мирза ва маҳрами, 18-20 яшар), Тангрикул (Бойнинг қотили), Давлат ва Нор (бўз болалар), Лиза (рус хотини), Артун (армани майхоначи), Пристуф, Бойбучча (Бойнинг хотини, 35-40 ёш) каби персонажлар иштирок этади.

Илк сахна асари “Падаркуш”да отасининг қотилига айланган ўқимаган Тошмуроднинг, Бой хонадонининг фожиаси аслида Туркистоннинг улкан фожиасидир, деган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммо ўртага ташланади. Бехбудий ўқимаган боланинг хатти-ҳаракатлари, ота-боланинг илмсизлиги, жоҳиллигини кўрсатиш орқали даврнинг улкан фожиасига томошабин диққатини қаратади. Зеро, фожиавий асар қаҳрамони Зиёли шахс тилидан айтилган ушбу гаплар, жадид маърифатпарварларининг асл мақсадини, жамиятда олиб бораётган маънавиятни ислоҳ қилиш ҳақидаги фикрларини тасдиқлайди. “**Зиёли.** Ҳозир янги ва бошқа замондур. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқға сай қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешиқдан мазоргача бизларга фарз қилингандир. Бу ҳукм – ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний, дигари олими замоний.

⁴ Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 51.

Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлб, халойикни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва истамбулга бориб, улми динияни хатм қилсалар керак, ёки комил мулло бўлсунлар (бой мудрайдур), англадингизми бой?”⁵. Зиёли тилидан айтилган бу фикрларда драматург Бехбудий Туркистон ва Туркистонликларнинг, мусулмонларнинг катта фожиаси, илмсизлиги, илмсизлик ортидан миллатнинг ахлоқи, дини, обрўйи заифлашиб бораётганини драмада муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммо сифатида тасвирлаган. Драматург адиб мазкур мўъжазгина фожиавий сахна асари орқали халқ кўзини очмоқчи бўлади. Миллат ўз фарзандларини ўқитмас экан, жамият, мамлакат жаҳолат ботқоғига ботиб, бола ўз отасига, қиз ўз онасига пичоқ ўқталишини, узлуксиз фожиалар занжири шаклланишини башорат қилади.

Илк фожиавий драма нашри ва театри томошасидан сўнг, ўзбек драматургияси соҳасида жонланиш юз берди. Бехбудий Туркистон халқининг ижтимоий-маънавий-маърифий ҳаётидаги илмсизликни улкан муаммо сифатида кўтариб чиққан бўлса, ундан сўнг Абдулла Қодирий “Бахтсиз куёв”, Нусратулла Қудратулла ва Ҳожи Муъин Шукрулла ҳаммуаллифликда “Тўй”, Абдулла Бадрий “Жувонмарг”, Ҳожи Муъин “Эски мактаб, янги мактаб”, “Кўкнори”, “Мазлума хотун” драмаларини яратди. Бу драмалар том маънода, жаид адабиётининг муҳим эстетик идеалларини, адабий-эстетик принципларини ўзида ифодалади. Бу драмалар жаидларнинг жамиятни тубдан ислоҳ қилиш ҳақидаги орзулари йўлида ёзилган. Ҳар бир драмада Туркистон ва Туркистонликларнинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий, сиёсий, маиший муаммолари танқид остига олинган.

⁵ Бехбудий М. Падаркуш ёхудўқимаган боланинг холи. Миллий фожеа / Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б. 43.

Жумладан, “Тўй” (Н.Қудратилла, Ҳожи Муъин) деб номланган сахна асари “Туркистон маишатидан олинган 4 парда ва 4 манзаралик театр рисоласи” дейилган. Жаид драмаларининг қай бирини олмайлик, драма сарлавҳасидан сўнг, албатта “Туркистон маиший ҳаётидан олинган” деган иборага дучлашамиз. Масалан, “Тўй. Туркистон маишатидан олинган 4 парда 4 пардалик театр рисоласи” (Н.Қудратилла, Ҳожи Муъин), “Бахтсиз куёв. Туркистон ҳаётидан олингон тўрт пардалик фожиа” (А.Қодирий), “Жувонмарг. Туркистонликлар маишатидан олиниб ёзилган тўрт фожиадур” (А.Бадрий) деб номланган. Ҳатто Бехбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли. Туркистон маишатидан олинган ибратнома” деб номланишида умумий муштараклик, муайян бир тизим, жамиятда кўзга ташланиб турган улкан муаммоларни жаид драматурглари бирлашиб, ҳамфикр, ҳаммаслак бўлиб халққа томоша сифатида сахналаштириб намойиш этиб, халқнинг дунёқарашига, маънавиятига таъсир ўтказиш учун қилган саъйи ҳаракатлари яққол кўзга ташланади.

Жаид драматурглар каламга олган образлар ва сахна кўринишларида илмсизлик, тўй ва аза маросимларини ўтказишдаги исрофгарчиликлар, судхўрлик, кўпқарибозликнинг салбий оқибатлари, баччабозлик, маишат ва ишратпарастлик, фоҳишабозлик, кўкнорибозлик, бекорчилик (бўз болалик) сингари миллатнинг ёмон ишлари танқид тиғи остига олинади. Табиийки, бу драмаларда иштирок этган персонажлар орасида илмли, миллатчи, таракқийпарвар Зиёли, Домулла, Мирзо, жаид образлари учрайдики, улар мудом томошабинни илм-маърифатли бўлишга, комил инсон бўлишга даъват этади.

Хулоса шуки, Бехбудийнинг илк фожиавий драматик асари “Падаркуш”да илм-маърифатни эгаллаш даъват ғояси бадиий талқин этилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бехбудий М. Танланган асарлар. (Нашрга тўплаб, тайёрловчи ва Кириш сўзи муаллифи: Б.Қосимов). – Тошкент: Маънавият, 1997. – 232б.
2. Каримов Н. Маҳмудхўжа Бехбудий. Ҳаёти. Фаолияти. Тақдири. – Тошкент: Академнашр, 2022. – 320 б.
3. Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Мен сендамен... (Нашрга тўплаб, тайёрловчи ва Кириш сўзи муаллифи: С.Аҳмад). – Тошкент: Инфо капитал групп, 2023. – 528 б.
4. Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 320 б.